

A FEHÉRLÓ-MONDA KÉRDÉSÉHEZ

SZOVÁK KORNÉL

(Budapest, MTA Ókortudományi Kutatócsoport)

1. A magyarság mondakincse fontos forrása lehet népünk korai történetének. Nem ritka eset, hogy más kútfőkből egyébként ismeretlen történeti tényekről tartottak fenn híradást (természetesen műfaji sajátosságainak megfelelően, szimbolikus formában) a mondák. A Turul-monda, a Csodaszarvas-monda, a Sasok mondája, az Álmos-monda és mindahány történeti monda olyan események lenyomatát őrzi, melyeket a népi történeti tudat értékelt megőrzésre méltóknak és öltöztetett ősrégi, nemritkán évezredes mondamotívumokba, és csak viszonylag későn kerültek be az írásos hagyományba. A népmondákkal szemben történeti mondáink többnyire a lejegyzők tudós munkájának nyomát viselik magukon. A mondák értelmezését éppen ez a többrétegűség teszi problematikusá.¹

Honfoglalási mondakörünk egyik legkerekebb darabja az epikus jegyeket mutató, ún. fehérló-monda. Minthogy a magyar honfoglalás lefolyásának oly részletekbe menő leírásával kényeztet bennünket, melyhez foghatót egyéb – a mondához képest primér – forrásaink nem nyújtanak, nem csodálkozhatunk azon, hogy a történeti szakirodalom meglehetősen sokat foglalkozott vele. A kutatók többnyire olyan hiteles mondának tartják, mely a nép szájhagyományából került be az írott történeti szövegekbe.² Írott változatát *P. mesternek* és a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* ismeretlen szerzőjének köszönhetjük.³ Mivel a XIV. századi változat kerekebb és az eseményeket hiteles történeti személyhez – Szvatopluk morva fejedelemhez – köti, ez tűnhet eredetibbnek a *P. mester* lejegyezte „racionalizált” változattal szemben.⁴ Ez a történeti személy jelenti egyben a monda értelmezésének legfőbb nehézségét is, lévén, hogy a morva fejedelem a magyar honfoglalást megelőző évben elhalt, a történetben olvasható konfliktusról pedig Szvatopluk és a magyarok közt nem tudunk. Önkéntelenül felvetődhet tehát a kérdés: mi a monda történeti „magva” és melyek a mondai, színező motívumok?

¹ Honti János, é. n.

² A fehérló-mondára vonatkozó szakirodalom felsorolását ld. Kristó Gyula 1970. 119-123., valamint Szegfű László 1989. 31-46.

³ P. MAG. 16 p. 56-57, 20 p. 60-62, 38 p. 80-81; Chron. saec. XIV. 28 p. 287-290.

⁴ A szakirodalomban elterjedt felfogás, hogy *P. mester* észszerűsítette a történetet.

Legutóbb *Szekfű László* szentelt a kérdésnek monografikus igényű tanulmányt. A közismert szerző – egyébként *Mályusz Elemér* nyomdokain haladva⁵ – kategorikusan elvetette a monda feltételezett néprajzi és irodalmi párhuzamait (arra a tényre hivatkozva, hogy az ismert párhuzamokban sehol nem szerepel a ló motívuma)⁶ és úgy találta, hogy a megoldás kulcsa a ló fehér színében rejlik. *Szekfű* feltevése szerint a ló tulajdonképpen áldozati állat volt, melyet a magyarok a 894-ben elhunyt Svatopluk szellemének kívántak áldozni, hogy ezáltal a terület ősbirtokosától vásárolják meg leendő országukat; a morva fejedelem harmadik fia, a Megalé Moráviát uraló Predsláv⁷ – P. mester Csalán vezére? – azonban azt hitte, hogy a lovat ő kapta ajándékba, majd – miután mérgeiben megölette a lovat (fabunkóval – ez *Szekfű* elméletének legelgondolkodtatóbb eleme) – saját apja szellemét fordította maga ellen. Azt, hogy a történetben nem szerepelnek a pogány szerződés-kötésnek más kútfőkből egyébiránt jól ismert elemei (pl. vérvás, kutyakaszabolás stb.), *Szekfű* szerint kizárólag az indokolja, hogy a magyarok szellemmel kívántak szerződésre lépni.⁸

Szekfű kétségkívül tetszetős, meglehetősen fantáziadús interpretációja nyomán indokoltnak látszik egyéb – a rendhagyó magyarázatból kimaradt – szempontok szert is megvizsgálni a kérdést.

2. Először is a történet hagyományozásáról kell megemlékeznünk. A fehérló-mondát kizárólag magyarországi, latin nyelvű források tartották fenn, mint arra már utaltunk. Szövegállag tekintetében kétségkívül *P. mester* Gestája a legkorábbi, ahol a fehérló-mondára emlékeztető történetet – a szerző sajátos módszerének megfelelően, többször felhasználva a típust és a történetet az egész Gesta kötőanyagává bontva – olvashatunk, két különböző személyhez, Csalán vezérhez és Ménmaróthoz kapcsolva. *Kézai* a történetet láthatólag mellőzte s csak az események vázát jegyezte le, de megjegyzéseiből kiderül, hogy a kérdéses helyen egyelőre fekvő, olyan forrással polemizál, amely az országszerzés eseményét Marót vezérhez kötötte.⁹ A *XIV. századi krónikakompozíció* már kerek egészként állítja elének a történetet, csakúgy, mint a belőle leszármazó szövegek.¹⁰ Amíg *P. mestemél* Árpád követei, Ond és Ketel Csalán vezérhez, Ösbő és Velek Ménmaróthoz mentek, addig a *XIV. századi szöveg* szerint Künd fia Küsid Svatopluk udvarában járt. *Kézai* a hun-történet utolsó fejezeteiben jegyzi meg, hogy a hunok pusztulása után Pannóniában egy lengyelországi főember, Marót fia Svatopluk kezdett uralkodni, aki Bracta leigázása után a bulgárokon és a messiánusokon uralkodott s akit a magyarok az Ung folyótól „különböző ajándékokkal csábítván és követeik útján kikémlélvén, majd megállapítván, hogy serege gyöngé..., hirtelen támadással... elpusztítottak.”¹¹ *Kézai* szövege ezen a helyen a Bécsi Képes Krónika (V) szövegvariánsával egyezik, a

⁵ A ló fehér színéből eredő áldozati voltára *Diószegi* nyomán *Mályusz* utalt, s ugyanott elutasította a párhuzamos helyeket: Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum II. Commentarii I. Ab initiis usque ad annum 1301. Budapest, 1988. 152-156.

⁶ *Szekfű László* 1989. 31-46.

⁷ Senga Toru 1983. 307-345.

⁸ *Szekfű László* 1989. 45-46.

⁹ Simon Kéza 23 p. 163-164.

¹⁰ A Pozsonyi Krónika és Mügelin szövegei nem hoznak jelentős variánst.

¹¹ Simon Kéza 23 p. 163-164.

valószínűleg régebbi szöveget (ún. Budai Krónika) őrző Zsámboki kódexétől viszont némileg eltér. Lévéen, hogy a *XIV. századi szerkesztmény* a *Kézainál* olvasható változatot is fenntartotta, az utóbbi esetben az esemény kettős megöröklésével kell számolnunk. Ha igaz *Veszprémy László* feltevése, miszerint a 'bractando' és a 'Bracta subiugando' variánsok közül a lectio difficilior elve alapján az előbbi a régibb változat¹², azt is fel kell tennünk, hogy a hun-történet végére illesztett fejezet egy, már *Kézai* előtt is létező szövegváltozatban is megvolt, s ebből a Zsámboki kódex szerkesztője merített, míg a *Képes Krónika Kézai* változatát fogadta el. Eme rövidebb lejegyzésben találunk olyan nyelvi fordulatot, mely a *XIV. századi szöveg* 128. fejezetében is szerepel („duces muneribus illecti” v. „allecti”).¹³

3. A következőkben kísérletet teszünk arra, hogy a fehérló-történet motívumait szétválasszuk és fontosságai sorrendjüket megállapítsuk.

A történet három motívumkörre tagolható, ezek egyike kétségkívül a területért csereértéknek adott fehér színű ló (itt jegyezhetjük meg, hogy a *Képes Krónika* szövege a ló színét nem említi, csak az ábrázolása mutatja, hogy fehér színre gondolhatott). A történet másik eleme a hódolási jelképként vagy szerződési formaként megjelenő föld, fű és víz átadása. A harmadik összetevő a csalás, a csalárd országvétel. Mivel a történetet ez utóbbi avatja epikus jellegűvé, ezt tekinthetjük a monda legfontosabb, mondhatni meghatározó elemének. A csalás lényege egy szerződés értékű jelképes szertartás vagy hódolási cselekedet, melyet a magyarok az ő jogszokásukat nem ismerő, mit sem sejtő idegennel szemben érvényesítenek (ezen összetevő lényegi mivoltát *Szekfű* kivételével eddig senki sem vitatta). Ha a motívumot magában vesszük vizsgálat alá, arra az eredményre jutunk, hogy a mondának igenis lehet párhuzama. A szász nép történetírója, a korvey-i Widukind jegyezte le a szászok *honfoglalását*. A történet szerint egy szász ifjú port vásárolt aranyért a föld porából egy türingtől, majd a porral behintett egy területet és azt a sajátjának tekintette, birtokjogát végül fegyverrel érvényesítette. A türingek – miután rájöttek a csalásra – ugyanúgy elátkozták a vételárként kapott aranyat, miként a morva fejedelem a fehér lovat.

Azt sem hallgathatjuk el, hogy a szász történetnek szintén nincs direkt módon kibontható történeti magva: efféle szász-türing konfliktusról ezen a területen a német történelem lapjai mit sem tudnak.¹⁴ A szász monda is jogszokást őriz, és a történet kulcsa ez esetben is az, hogy az egyik szerződő fél nem ismeri a másik jogszokását és ezáltal megcsalatik. *Jacob Grimm* több hasonló jellegű mondát gyűjtött össze, közülük a legismertebb és egyébiránt a legkorábbi lejegyzésű a Phoeniáciából menekülő és a mai Líbia területén országot vásárló *Dido* királynő története, ez egyben a motívum vi-

¹² Veszprémi László 1990. 11.

¹³ Chron. saec. XIV. 128 p. 399.

¹⁴ A két történet párhuzamára először *Reinhold Shottin W. Wattenbach* által átdolgozott Widukind fordítása hívta fel a figyelmet: *Widukinds Sächsische Geschichte. Nach der Ausgabe der Monumenta germaniae übersetzt von Reinhold Shottin. Zweite Auflage. Neubearbeitet von W. Wattenbach. Leipzig, 1891. (Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. 2. Gesamtausgabe Bd. 33.)* 8. Csóka Lajos, 1967. 383-387. feltevése, hogy itt Widukind szövegszerző hatásról lenne szó, természetesen túlzó. Vargyas L. - Istvánovits M. 1988. 159. helyesebben értékeli a párhuzamot.

lágírodalmi vetülete is.¹⁵ Ilyesféle toposzok alkalmazása az elbeszélésben a középkori szemlélet szerint *hitelesítette* az adott történetet.

A föld, a fű és a víz átadásának motívumát *Sebestyén Gyula* bőségesen adatolta. Hérodotostól a magyar honfoglalás korának arab kútfőiig általánosan ismert szokása volt a steppei népeknek. Kései leszármazója *Sebestyén* szerint a keresztény középkorban a birtokbaiktatásnál figyelhető meg, amikor is a *homo regius* az újdonsült tulajdonos kezébe az iktatott föld színén egy marék földet adott.¹⁶ Van olyan kutató, aki hűbéri aktust lát a motívumban.¹⁷ A jogszokás alapja – amennyiben erről van szó – az ősi hiedelem lehetett, mely szerint az egy bizonyos területről kihordott tárgyak a kérdéses területet az ellenfél birtokába juttatják. A hiedelem mind a finnugor, mind pedig az indoeurópai népek körében ismeretes. A föld, fű és víz átadását mások hódolási szimbólumnak értelmezték, ez az értelmezés a hűbéri investitúra-magyarázathoz is közelebb áll. Mindenesetre a *P. mester* lejegyzte történet motívuma mintha ezt a magyarázatot támasztaná alá.

A harmadik – véleményünk szerint a legkevésbé fontos – eleme a történetnek a fehér ló. Jól tudjuk, őseink hiedelemvilágában mily nagy szerepet játszott a ló, kivált a fehér ló. A magyarság keresztény hitre térése után évszázadokig a tehetősebb halottat – az ősi lóáldozat vagy lovastemetkezés megszélídiült maradványaként – a Szt. Mihály lova előtt vezetett ló kísérte utolsó útjára, melyet azután a szertartást végző egyház eladhatott, hogy árából a költségeit fedezze.¹⁸ Sokkal valószínűbb azonban, hogy a fehérló-monda esetében egy ettől merőben különböző, *diplomáciai* szokással van dolgunk. 1134-ben ezt a szokást tartotta szem előtt II. Béla király, midőn követével Lothár császárnak két felszerszámozott fehér mént küldött ajándékba. Lukács érsek testvére is ennek a szokásnak a jegyében ajándékozott lovat a pápa bíboros követének. *P. mester* is ezért ajándékozta a kijevi, szuzdáli, lodoméri, halicsi fejedelmekkel felszerszámozott lovakat az átvonuló magyaroknak.¹⁹ A felszerszámozottság és a ló színe az ajándékozó gazdagságát és egyrangbéliségét volt hivatva kifejezni. A monda mindkét lejegyzéséből világos, hogy a lovat pusztán vételárnak (*pecunia*, *pretium*) tekintették s ha a legkorábbi lejegyzésben lett volna is szakrális jelentése, az *P. mesternél* önálló lóáldozattá (*occiso equo*), a XIV. századi szerkesztményben pedig vízzel teli kürtre tett esküvéssé, invokációvá vált.²⁰

Ha az egyes elemeken végigtekintünk, azt látjuk tehát, hogy mindháromnak megvan a maga sajátos jelentésköre és párhuzama. Amennyiben az elemek sorrendjét is megvizsgáljuk, további következtetéshez jutunk. Indokolt a sorrendet a XIV. századi lejegyzésen kezdeni, lévén, hogy ez mutatja a legkerekébb formát. Itt először a követ – miután Szvatopluknak előadta küldetése okát, vagyis nyilván földet kért – saját megfontolása alapján visz a fűből, vízből és földből, mondhatnánk: meglopja a morva feje-

¹⁵ *Jacob Grimm*, *Deutsche Rechtsalterthümer*. I-II. Berlin, 1956. (Nachdruck der vierten, durch *Andreas Heusler* und *Rudolf Hübnér* besorgten Auflage von 1899.) 89-92. (A régi lapszámolás szerint!)

¹⁶ *Takács Lajos* 1983. 573-577.

¹⁷ *Kristó Gyula*, 1970. 121.

¹⁸ *Sólymosi László*, 1976. 135.

¹⁹ *Sólyom Károly*, 1966. 70., 78. jegyzet

²⁰ Mindkét lejegyzésben a szakrális aktus megelőzi a diplomáciait.

delmet. Miután Árpád és főemberei ezt a *mintát* megvizsgálják és tetszik nekik, visszaküldik a követet és *ajándékot* küldenek vele és kérik a földet, fűvet és vizet (diplomáciai aktus). Szvatopluk a kérést félreértve megengedi, hogy vegyenek ezekből, amennyit akarnak (csalás). Végül a magyarok távozásra szólítják fel a morva fejedelmet és ezt követi a fegyveres konfliktus. Ehhez képest *P. mester* némileg más sorrendet ad: a követek átadják az ajándékukat és kérik a területet, Csalán viszont ajándékot ad és Árpád kérésébe beleegyezik (*diplomáciai aktus*). Saját jószántából „pro risu deridendo” fűvet, földet és vizet küld velük (*hódolás*). Végül maga Csalán retten meg a túl erős szomszédától és maga kezdeményezi a fegyveres konfliktust. A Ménmarót történetben a *diplomáciai aktust* elutasítás követi, azonnal előáll a konfliktushelyzet. *P. mester* tehát nem tud a csalásról, kérdés, hogy azonosnak tekinthetjük-e történetét a fehérló-mondával?²¹ Tovább mehetünk: *P. mesternél* a ló-motívum is hiányzik, helyette az *Excidium Troiae*-ből merített diplomáciai ajándékozást találunk.²²

A XIV. századi krónikakompozíció történetében van még egy félreértés: az *emphyteusis*. A morva fejedelem valóban ad a magyaroknak területet is, hite szerint haszonbérletbe. Midőn a magyarok megérkeznek, azt hiszi róluk, hogy vendégtelepesek. Mikor a lovat megkapja, haszonbérleti díjnak tekinti. Végül a magyar követ is ezt olvassa a fejére: szükségből és kapzsiságból haszonbérbe adta a földet, a vizet és a leglőt.²³ Nyilvánvalóan racionalizáló vonulata ez a történetnek.

4. A XIV. századi krónikák fehérló-mondát előadó 28. fejezete a XIII. század végi erős beavatkozás szövegei közt az egyetlen, melyről többnyire feltételezik a kutatók, hogy már a XI. századi ősforrásban is szerepelnie kellett.²⁴ A kérdésben Horváth János stíluskritikai érvei a legsúlyosabbak. Ha alaposan szemügyre vesszük Horváth érvelését, megfigyelhetjük, hogy az általa vizsgálat rímes és paraleliztikus szerkesztés a szöveg egy részén valóban megfigyelhető, más részén azonban nem. Utóbbiak közé tartozik a dialógusos rész, ahol paralelizmus jóformán nincs, rímes szerkesztés is csak a bevezető részben figyelhető meg ez utóbbit archaizálásnak is tarthatnánk. Ebből az következik, hogy a történet bizonyos részei vitán felül régi lejegyzésűek, amit egyébként bizonyítanak a történet vázát alkotó, *P. mesternél* és a XIV. századi szövegben egyező kifejezések is: a régi szövegben vitán felül megvolt a diplomáciai lefolyás leírása, Szvatopluk-Csalán öröme, szerepelt a fű-föld-víz-motívum, az utalás Attila regnálására és a magyarokat segítő isteni pártfogásra, valamint a cselekmény biblikus hangvételű lezárása. Abban sem igen kételkedhetünk, hogy a régi szöveg vagy Szvatoplukkal – mint Kristó Gyula feltételezi –, vagy ennek fiával – mint Senga Toru állította – kötött szerződést beszélt el, melynek a vége fegyveres konfliktus lett.²⁵

²¹ Valószínűtlen, hogy *P. mester* előtt feküdt a teljes fehérló-monda – tehát ezt nem *ex falsis fabulis* hallotta volna –, s ahelyett, hogy a magyarok virtusát és eszességét bizonyította volna, a történetet a felismerhetlenségig eltorzította. *P. mester* racionalizált, de nem a fehérló-mondát, hanem annak a régi Gestában olvasott történeti magvát!

²² Veszprémy László, 1990. 15. felismerése

²³ Mályusz Elemér magyarázata erőltetett, ld. az 5. jegyzetben id. h.; *Lex. des MAs III cc. 1892-1895* (P. Toubert).

²⁴ Gyórfy György, 1948., Horváth János ifj. 1954. 293-295.

²⁵ Kristó Gyula, 1980. 152-158., Senga Toru 1983. 307-345.

Végeredményben *P. mester* az ár felemelésével, a *XIV. századi szerkesztmény* XIII. század végi krónikása pedig a csalás és az emphyteusis-jogintézmény kettősének beiktatásával racionalizálta az előtte fekvő szöveget. Az bizonyos, hogy Widukind szövegszerű ismerete kizárható, de bizonyos az is, hogy a mondát létrehozó XIII. század végi krónikás toposzt alkalmazott mondanivalója hitelesítésére. *Szegfű* értelmezésével szemben továbbra is azt tartjuk, hogy a fehérlő-monda (amennyiben indokolt egyáltalán ez az elnevezés) forrásértéke nem önálló, nem hordoz primér információkat. Hogy a történetben mit tekinthetünk néphagyománynak, szinte eldönthetetlen.

Megjegyzés: A források idézésében az MKLSZ rövidítési rendszeréhez folyamodtam, a szövegeket *Szentpétery* sokat idézett kiadásában használtam: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Eteno operi praeuit Emericus Szentpétery. I-II.* Budapest, 1937-38. Mivel *Kristó* és *Szegfű* tanulmányaiban a kérdés hozzátétőleg teljes szakirodalmá megtalálható, a jegyzetekben pusztán véleményem rövid dokumentálására törekedtem.

IRODALOM

Csóka Lajos

1967 A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században, Budapest.

Győrffy György

1948 Krónikáink és a magyar őstörténet, Budapest.

Honti János

é. n. Magyar epikus hagyomány, H. n.

Horváth János ifj.

1954 Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái Budapest.

Kristó Gyula

1980 Levédi törzsszövetségétől Szent István államáig, Budapest.

Kristó Gyula

1970 Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány, *Ethnographia* 113-135.

Senga Toru

1983 Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. Századok 307-345.

Solymosi László

1976 A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása, *Történelmi Szemle* 123-155.

Sólyom Károly

1966 Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 54-84.

Szegfű László

1989 *Equus faulosus*. Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára, Szeged, 31-46.

Takács Lajos

1983 Hant-átadás mint a birtokbavétel jele. *Ethnographia* 573-577.

Vargyas L. - Istvánovits M. szerk.

1988 *Magyar Néprajz V. Magyar Népköltészet*, Budapest.

Veszprémy László

1990 A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. Hadtörténeti Közlemények 2. szám 1-21.

BEMERKUNGEN ZUR SAGE VOM WEIBEN ROß

Szovák Kornél

Die Sage vom weißen Roß wurde und in zwei schriftlichen Quellen in lateinischer Sprache überliefert: im Werk von Meister P. und in einer der frühen historischen Schichten der Chronikskomposition aus dem 14. Jahrhundert. Die Diskussion über die Glaubwürdigkeit, den Ursprung der Sage, über ihre Verankerung in der Volkstradition und über ihre eventuellen westlichen Analogien ist beinahe 150 Jahre alt. Die jüngste Stellungnahme in dieser Frage wurde von Szegfü László erörtert, der die in Frage kommenden westlichen Analogien kategorisch ablehnte und über die Sage behauptete, daß sie eine wahre historische Überlieferung aufbewahre, eine selbständige Entwicklung habe und ein glaubwürdiges, historisches Denkmal der Glaubenswelt von unserem Volk sei.

In meiner Arbeit versuche ich die übertriebene und kategorische Formulierung dieser Annahme zu widerlegen und auf Grund schon seit langem bekannter, aber nicht entsprechend in Betracht gezogener Angaben möchte ich auf die Entwicklungsphasen dieser Sage hinweisen bzw. die authentische historische und volkstümliche Tradition von den wissenschaftlichen und literarischen Elementen trennen. Die letzteren stellen die letzte Entwicklungsphase der Sage dar: die Zeit der schriftlichen Erfassung. Damit ist es notwendig geworden, die Sage vom weißen Roß als Volkssage neu zu bewerten.

К вопросу о сказании о Белом коне
Совак Корнел

Сказание о Белом коне сохранилось в двух венгерских источниках на латыни: хроника мастера П. и собрание хроник 14 века, а также ранний исторический слой последней. Уже полтора века продолжается дискуссия о достоверности, происхождении, возможных западных аналогиях сказания, о том, можно ли его рассматривать как народную традицию. Последнюю позицию в этом вопросе принял Ласло Сегфю. Он категорически отрицает возможные западные аналогии и считает, что сказание хранит в себе достоверную историческую традицию, оно развивалось автохтонно и представляет собой надёжный исторический памятник глубоких слоев народных религиозных представлений. В моем докладе я попытаюсь отрицать это весьма категорическое мнение, и на основе уже известных сведений, которые принимались во внимание недостаточно, я хочу показать стадии развития сказания, а также отделенные от достоверной исторической и народной традиции возможные научные и литературные элементы. Последние по моему мнению являются последней стадией развития сказания: времени письменности. Таким образом переоценка сказания о Белом коне, как народного сказания, становится необходимой.